

des pays flamands, picards et wallons, welke de laatste tijd met bekwame spoed gepubliceerd plegen te worden (vgl. laatstelijk *BMGN*, CXI (1996) 219). In 1994 werd een thema aan de orde gesteld dat nog maar zelden rechtshistorisch of rechtsvergelijkend onderzoek heeft geïnspireerd. Van de tien bijdragen noem ik speciaal: P. van Peteghem, 'Le comte en route dans les Pays-Bas au Moyen-Age. Aspects juridiques de ses jours de repos' (53-72) waarin hij de vormen en modaliteiten van een *droit de gîte* onderzoekt, dat de (stedelijke) onderdanen verplichtte hun bezoekende vorst te onthalen. J.-L. Lefebvre besteedt aandacht aan de 'vrede' die de vorst op zijn wegen beval en aan de gevolgen van de schending van de openbare orde aldaar in zijn 'Les chemins royaux, chemins de l'honneur dans les pays de Liège, Luxembourg, Namur et autres du XIVe au XVIe siècles' (33-56). Twee substantiële bijdragen zijn gewijd aan strafrechtelijke aspecten op en langs de weg: J. Lorgnier, 'Le vol sur grands chemins: un acte de violence portant atteinte à la sûreté publique' (57-103) waarin de maréchaussée van Vlaanderen en haar bevoegdheden rond 1700 centraal worden gesteld. X. Rousseaux bespreekt de open neergang van de bedevaart als gerechtelijk opgelegde straf in de stad Nijvel 'Partir ou payer: le pèlerinage à Nivelles (XVe-XVIIe siècle)' (105-140). In plaats van de weinig zeggende samenvattingen van nog drie voordrachten (203-207) hadden de overschietende blanco bladzijden (200-208) beter gebruikt kunnen worden voor een onontbeerlijke index.

De instelling van de vrederechter blijft de rechtshistorische gemoederen bezighouden. Terecht, want vredemaker(s) en kantonrechter behoren tot een bepaalde rechtspolitieke mentaliteit. Het is de revolutionaire Assemblée nationale constituante geweest die de vrederechter in de Franse rechterlijke organisatie opnam als een beslechter van kleine zaken die slechts oordeelde op basis van 'billijkheid'. Dankzij de Franse expansie zijn ook andere 'bevrijde' landen en volken de zegen van deze institutie — dus niet alleen de guillotines — deelachtig geworden. Sylvie Humbert-Convain bespreekt het functioneren van de vrederechter in Vlaanderen: 'Des appeaseurs aux juges de paix. Une continuité en Flandre' (5-30). Zij ziet de vrederechter minder als revolutionaire, door een geschriftje van Voltaire geïnspireerde, instelling dan haar Rotterdamse promotor Chr. M. G. ten Raa die in 'Les origines du juge de paix' (31-66) vasthoudt aan zijn in 1972 gelanceerde opinie dat de vrederechter naar aard en intentie fundamenteel verschilt van de aloude basistaak van de rechter: optreden als 'verzoener'. Mw. Emese von Bóné, eveneens een promovenda van Ten Raa, behandelt de vrederechter in relatie tot de plaats van de vrouw in de familieraad — ook al een mislukte schepping van het revolutionaire idealisme, dat overigens sterk was geïnspireerd door diep wantrouwen tegen juristen in het algemeen en de rechterlijke macht in het bijzonder: 'Le juge de paix et la place de la femme dans le conseil de famille aux Pays-Bas au 19e siècle' (143-153). Over de eerste decennia van de professie onder een eigen Belgische overheid schrijft J.-P. Nandrin 'La justice de paix en Belgique de 1830 à 1848. Les raisons et les effets d'une professionnalisation' (155-166). Mw. Humbert besluit de bundel met een nuttige bibliografie van de literatuur over de vrederechter in Frankrijk, België en Nederland. Ook hier ontbreekt jammer genoeg een register.

A. H. Huussen jr.

J. Jobse-van Putten, *Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland* (Memoria. Cultuur- en mentaliteitshistorische studies over de Nederlanden; Nijmegen: SUN, Amsterdam: P. J. Meertens-Instituut, 1995, 573 blz., f49,50, ISBN 90 6168 427 7).

De omvangrijke studie die mevrouw Jobse-Van Putten onder de voor Bommel-fans leuke titel

Eenvoudig maar voedzaam heeft laten verschijnen behelst een geschiedenis van de Nederlandse maaltijden vanaf de Middeleeuwen tot heden. Het boek is naar haar eigen zeggen geschreven vanuit een volkskundig perspectief en wordt geafficheerd als cultuurgeschiedenis. Dit betekent dat in het werk de dagelijkse maaltijden in hun historische ontwikkeling met inbegrip van hun regionale en sociale varianten, evenals de diverse functies en betekenissen, vanuit hun maatschappelijke context worden benaderd en, waar mogelijk, ook worden verklaard.

Volkskundig voedingsonderzoek houdt uiteraard meer in dan de maaltijd. Toch is voor de maaltijd als studie-object gekozen omdat deze het meest centrale en meest karakteristieke moment van de voeding is. In de maaltijd komt alles wat tot de voeding mag worden gerekend in onderlinge samenhang bij elkaar: de basisproducten, de bereidingswijze, de combinatie en de opeenvolging van de gerechten, de tafelschikking, de tafelgenoten, het voedingsgedrag en het denken over eten.

Het boek is als volgt opgebouwd: in deel 1 wordt, naast de probleemstelling en theorie, een uitvoerige studie gepresenteerd van de literatuur betreffende de maaltijd in het volkskundige voedingsonderzoek en de cultuurwetenschappen. Achtereenvolgens worden eerst de functies van de maaltijd besproken, waarbij onderscheid is gemaakt tussen de fysiologische functie, de sociale of groepsonderscheidende functie, de communicatieve functie, de voeding als machtsmiddel en de culinaire of genotsfunctie; daarna komen verklaringfactoren van de voeding ter tafel: economische, ecologische, technologische, sociale, ideologische, politieke en culturele factoren. Tenslotte bevat dit eerste deel een bespreking van de specifieke bron die gebruikt is voor de bestudering van de dagelijkse maaltijden op het platteland in de eerste decennia van de twintigste eeuw, namelijk een schriftelijke enquête, ofwel volksvragenlijst 45 uit 1976 van het P. J. Meertens-Instituut. Voor het tijdvak vóór 1900 is voornamelijk gebruik gemaakt van literatuur. In het bijzonder de daarin gepresenteerde spijlslijsten of menu-overzichten van charitatieve en andere instellingen bleken van groot belang.

In het tweede gedeelte onder de titel 'Schaarste en overvloed' staan voeding en maaltijden gedurende de periode 1300-1900 centraal. Daarin is een onderverdeling in vier subperiodes gemaakt, te weten 1300-1500, 1500-1680, 1680-1850, 1850-1900.

Het derde deel — 'Toenemende eenvormigheid en diversificatie: de twintigste eeuw' — bevat een uitvoerige analyse van de zojuist genoemde P. J. Meertens-enquête over de maaltijden op het platteland in de jaren 1900-1940; een deel dat zeer systematisch is opgezet. Het wordt afgesloten met een schets van de belangrijkste ontwikkelingen na 1940 en een korte karakteristiek van de voeding in de huidige tijd. Tot zover een schematische weergave van de inhoud.

Deze studie mag zeer informatief worden genoemd. Op basis van een uitgebreide samenvatting van de literatuur ter zake is er geen aspect van de maaltijd van vóór 1900 dat aan de aandacht van de auteur is ontsnapt. De analyse van de twintigste-eeuwse enquête, met de daaraan toegevoegde uiteenlopende informatiebronnen, in deel 3 maakt een degelijke indruk en leidt tot interessante observaties en conclusies; de bronnenkritiek is op niveau. Het is mogelijk dat deze of gene vindt dat op grond van de ongelijksoortigheid van het onderzoeksmateriaal — moeilijk te vergelijken, veelal beknopte, onduidelijke en vanuit bronnentechnisch gezichtspunt moeilijk te evalueren literatuur in deel 1 en 2; gedetailleerde en specifiek gekleurde vragenlijsten in deel 3 — het beter zou zijn geweest de stof te splitsen in twee boeken te publiceren. Dit laatste moet niet worden uitgesloten, maar ikzelf heb bij het doorlezen toch niet het gevoel gehad, eenmaal aangeland op het platteland van na 1900, in een geheel andere wereld te zijn terecht gekomen; hoe anders bronnen en werkwijze in vergelijking met de voorgaande twee delen/periodes ook zijn.

Dat zal ook niet de bedoeling van de schrijfster zijn geweest. Zij wil deel 3 laten fungeren als

uitvoerige detailstudie van één bepaalde fase uit de ontwikkeling van de Nederlandse maaltijd, ofwel deze analyse fungeert als een zelfstandig volkskundig onderzoek binnen een overzichtsstudie van de ontwikkelingen in het Nederlandse maaltijdenpatroon vanaf de Middeleeuwen tot heden. Hierna kan de doelstelling van haar onderzoek kort en goed worden gekarakteriseerd als 'een zoektocht naar de structuur en betekenisgeving van de Nederlandse maaltijden binnen de historische, regionale en in mindere mate ook sociale context van onze samenleving' (75).

Als ik met enige schroom in het licht van zo'n omvangrijk werk en toonbeeld van ijver een kritiekpunt mag aandragen zou dat zijn bij de belofte al in het begin van het boek dat de ontwikkelingen van maaltijden vanuit de maatschappelijke context moet worden benaderd en, waar mogelijk, verklaard. Mevrouw Jobse weet veel, zo niet alles, van pap en pannenkoeken, brood, broodsmersel en broodbeleg, boter, vis en eieren, soepen en stampotten, erwten en bonen. Hetzelfde geldt voor wie wat, waar, wanneer, hoe en hoe vaak men at. Maar het waarom krijgt relatief weinig aandacht. Ligt dat aan de aard van de gebruikte literatuur? Dat zou wel eens kunnen. Gesnuffel in *Muntendam en de Muntendammers, Van plaggenhut tot bungalow* en *Kent u Friesland ook zó?* is *von* (sic) *Nutzen*, maar ook *Nachteil*, en wel als te weinig die studies worden gebruikt die nu juist voor verheldering, begrip en verklaring vanuit de sociale context onmisbaar zijn.

Zo is het wat vreemd dat de uitgebreide literatuur over levensmiddelenpolitiek, inclusief distributiebeleid en belastingmaatregelen, op grond van het directe belang voor wat wel of niet gegeten kon en mocht worden, niet verwerkt is. Hoewel er diverse passages over voedselrellen e. d. te vinden zijn, worden nergens de relaties met en gevolgen voor het consumptiepatroon substantieel ter sprake gebracht. Het werk van Dekker bijvoorbeeld wordt niet eens genoemd! Ook de directe gevolgen van prijsfluctuaties zowel op korte als lange termijn voor maaltijd en menu hadden met behulp van algemene historische literatuur, bijvoorbeeld de publicaties van Faber, veel meer reliëf kunnen krijgen. Een verdergaande koppeling tussen detailkennis (veelal van lokale en beperkt regionale aard) en al dan niet synthetische studies met een grotere wetenschappelijke reikwijdte zou het inzicht in vele kleine en grote problemen die het boek aanstipt, ten goede zijn gekomen en de verklaringskracht hebben versterkt.

Een tweede voorbeeld: waarom is ter verklaring van ontwikkelingen in het consumptiepatroon en -pakket gedurende de achttiende eeuw en de Bataafs-Franse Tijd geen beroep gedaan op de sociale en geografische differentiëring die de literatuur over het welvaartsvraagstuk in die periode zo duidelijk aan het licht brengt? Ook in dit geval zou het gebruik van de algemene literatuur, zonder nu direct substitutie-effecten of kruiselasticiteiten tot op zoveel cijfers achter de komma hoeven te berekenen, aan de verklaring van veranderingen in wat op tafel komt substantieel hebben bijgedragen.

Wat literatuurgebruik betreft is er nog een eigenaardigheid. Is het de onbekendheid van de auteur met wat er aan gedegen studies voor handen is die tot een aantal merkwaardige literatuurverwijzingen heeft geleid? Ook hier geef ik twee voorbeelden. De stelling (96) dat vóór 1800 peulvruchten in geval van stijgende graanprijzen de prijs van het voedselpakket meestal binnen redelijke grenzen hielden (de context is de dagelijkse voeding in Nederland tot diep in de achttiende eeuw), wordt gebaseerd op ... H. Vandommele, *Van kapucijner tot doperwt. Groenten voor alleman* (Gent, 1991). Los van het feit dat deze stelling door te weinig precisering ('stijgende', 'meestal', 'redelijk') op deze wijze geformuleerd ontoetsbaar is, zou ik niet weten wie dit voor Nederland beweert (nog buiten beschouwing gelaten dat ik onder meer op grond van de levensmiddelenpolitiek aan de juistheid twijfel). Tweede voorbeeld: gaat het niet veel te ver om ter adstructie dat velen in de zeventiende eeuw in armoede leefden, alleen naar Van Gelders' *Cultuurgeschiedenis* uit 1965 te verwijzen (167)? Alleen al gebruik van de NAGN

had op dit punt dieper peilen mogelijk gemaakt en, als uitloeijsel hiervan, de keuze van voedingsmiddelen en aantal of aard van de maaltijden door bepaalde sociale geledingen helpen begrijpen. Naast het ter zijde laten of onvoldoende exploiteren van literatuur van algemener strekking en draagwijdte verraden nog al wat formuleringen met betrekking tot onderwerpen die niet direct tot het eigenlijke thema van het boek behoren dat de schrijfster niet altijd even vertrouwd is met die literatuur'.

Maar tot zover genoeg gezanikt door een weliswaar geïnteresseerde, echter ook overrijverige recensent. In het licht van het hoofdgerecht zijn dit slechts liflafjes. Het gaat om de maaltijd en daar ligt mevrouw Jobses kracht. Zoveel en zo divers materiaal bij elkaar halen, ordenen, beschrijven en tot een synthese brengen moet worden gewaardeerd. Het grondig analyseren van weerbarstig enquêtemateriaal is eveneens een verdienste. Voorts wil ik het belang benadrukken van het overzicht in deel 1 waarin we op de hoogte raken van tal van uiteenlopende benaderingswijzen in het voedingsonderzoek. Ik heb daar veel van geleerd. Als ik dan tenslotte een echt punt van kritiek mag noemen, dan is het een euvel waar ook mijn eigen werk helaas onder gebukt gaat, namelijk gebruik van 'ESG-proza' (de term is van Van Nierop). Hoe dat luidt? 'In het midden van de veertiende eeuw werd de Europese bevolking door hongersnood en epidemieën met een derde tot de helft gereduceerd. Daardoor vond er een herstructurering plaats van zowel de voedselproductie als de voedselverdeling'. In de cultuurgeschiedenis mag het beeldender, vind ik.

Leo Noordegraaf

1 Zie bijvoorbeeld de onjuiste opmerkingen over de relatie tussen de rat als veroorzaker van de Zwarte Dood en het taboe op het eten van rattenvlees (23); de onbedoelde (naar ik aanneem) suggestieve retoriek in het gebruik van het woord macht ten aanzien van de VOC aan het einde van de achttiende eeuw (99); de zeer discutabele voorstelling van zaken over de specialisatie in de landbouw van de kustprovincies vanaf omstreeks 1600 (48) (met tevens weer in het licht van de zojuist gemaakte opmerkingen een eigenaardige literatuurverwijzing: L. Boiten, *Eten om te leven, leven om te eten. Groningers aan tafel sinds de Middeleeuwen* (Groningen, 1986)). De Vries' *Rural Economy* komt in het hele boek niet voor! !

P. Huys Janssen, *Werken aan kunst. Economische en bedrijfskundige aspecten van de kunstproductie 1400-1800* (Publikaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen XXIII; Hilversum: Verloren, 1995, 150 blz., f25,-, ISBN 90 6550 425 7).

Deze opstellenbundel is een herziene uitgave van een collegesyllabus voor beginnende studenten in de kunst- en cultuurwetenschappen over economische aspecten van de Europese kunstgeschiedenis tussen 1400 en 1800. Daarmee is de beperkte waarde van dit boekje meteen aangegeven: de opstellen zijn niet gebaseerd op oorspronkelijk onderzoek, maar berusten op uit literatuurstudie verkregen kennis, die op bevattelijke en vlotte, soms al te simpele wijze wordt samengevat. Vreemde woorden ('retabel', maar ook 'paritair') worden verklaard, alle citaten in de moderne talen zijn vertaald. De lezer wordt niet geacht ook maar enigszins op de hoogte te zijn van de allerwege toegenomen belangstelling binnen de kunstgeschiedenis voor de sociaal-economische kanten van de kunstproductie.

De schrijver behandelt zeven onderwerpen van diverse aard, die hij exemplarisch acht voor het thema als geheel: de bouw van de dom van Milaan omstreeks 1400, de productie van retabels met name te Antwerpen in de vijftiende en zestiende eeuw, het mecenaat van keizer Rudolf II in Praag, de productie van wandtapijten in de Zuidelijke Nederlanden, de ateliers van